

праці і надходити на село продукти міст, водночас кооперативні підприємства оперативно переробляють сільськогосподарську продукцію [8, 121].

Протягом останніх двох десятиріч ряд передбачень О. Билимовича справдилися. Так, він зазначав, що певний час нову кооперацію через дискредитацію кооперативної ідеї буде лихоманити. На жаль, це триває і нині. Учений висловив застереження, що з різних боків будуть спроби підпорядкувати кооперативи для реалізації політичних і економічних цілей щодо захоплення кооперативних спілок. Він попереджав, що в майбутньому у процесі приватизації не виключені спроби розколотися кооперативні організації за політичними і національними ознаками [8, 122]. Відтак, Олександра Дмитровича надзвичайно хвилювало, що «багато Сцилл і Харибд можуть загрожувати новій кооперації, серед яких їй доведеться прокладати свій шлях» у ринковій економіці [10, 122]. Наразі і це передбачення вже реалізується в сучасній Україні.

В останній праці О. Билимовича «Економічний лад звільненої Росії» (1960) [9] знайшлося місце ще для низки передбачень щодо кооперативного сектора в пострадянській країні. Дослідник наголошував на тому, що після повалення комуністичної влади, як і в 1917 р., кооперації, з огляду на тимчасову дезорганізацію виробництва, хаос та інфляцію, знову доведеться надавати населенню «швидку допомогу» [9, 144]. Також учений вважав, що кооперація раніше і легше за інші сектори економіки зможе перейти на рейки вільної господарської діяльності. На жаль, у сучасній Україні залишається без уваги його думка стосовно того, що за відсутності приватних капіталів і труднощів при отриманні кредитів для приватних осіб кооперація виявиться тим каналом, яким зможе надходити капітал в інтересах народного господарства [9, 144].

О. Билимович не дав точної відповіді на питання, яким буде співвідношення між державним, кооперативним і приватним сектором у новій економіці. Проте, він підкреслював, що майбутнє господарство значною мірою буде кооперативним у сфері кредиту, роздрібною та оптовою торгівлю, кооперативних їдалень і ресторанів, а також зовнішньої торгівлі, яка має здійснюватися спілками споживчих та інших кооперативів. Привертає увагу і таке передбачення вченого: розчарування в державному господарстві і водночас підозріле ставлення до виникнення приватних господарств можуть посилити створення кооперативних підприємств [9, 145].

Цікавою вважаємо тезу О. Билимовича щодо ролі майбутньої кооперації на селі. У пострадянській економіці, вважав він, кооперація повернеться на нормальний шлях – шлях всебічної підтримки індивідуальних сільських господарств. «Кооперативне кільце», про яке мовилося вище, на думку економіста, буде доповнювати індивідуальне селянське господарство, зміцнювати його із середини, задовольняючи його різні потреби і захищаючи зовні від конкуренції в ринкових умовах. Відтак, учений був переконаний у тому, що кооперація зможе допомогти індивідуальним господарствам «стати на ноги» після розпуску колгоспів [9, 148].

З огляду на сучасну заполітизованість українського суспільства, привертає увагу теза про те, що майбутня кооперація має відродити кооперативні принципи, проголошені ще XIX ст. в Англії «рочдельськими піонерами». На слушну думку вченого, лише за умови дотримання кооперативних принципів кооперація буде сильною, зможе вберегти себе від партійного, класового і національного поділу на нестерпні одна до одної частини, а «її розвиток знову буде казковим» [9, 148].

Загалом кооперативна спадщина О. Билимовича містить не лише історичний екскурс у дожовтневий

період, але і передбачення ролі кооперативного сектора в пострадянській економіці. Як засвідчують його праці, ряд мотивів з дореволюційної кооперативної практики не втратили своєї привабливості і нині. Передусім ідеться про тісну співпрацю селянських господарств і різних видів кооперації (так зване «кооперативне кільце»). На нашу думку, глибокого аналізу вітчизняними науковцями та урядовцями потребують погляди О. Билимовича на доцільність розширення кооперативного сектора економіки за сприятливої державної кооперативної політики, зокрема у галузі внутрішньої торгівлі, експорту, переробки сільськогосподарської продукції, розвитку закладів готельно-ресторанного типу тощо.

1. Шелохаев В. Билимович Александр Дмитриевич // *Энциклопедия русской эмиграции [Электронный ресурс]*. – Режим доступу: www.persona.rin.ru.
2. Куракин А.А. Серия «Русское зарубежье: социально-экономическая мысль» // *Экономическая социология (электронный журнал)*. – 2008. – Т. 9. – № 4 [Электронный ресурс]. – Режим доступу: www.hse.ru/org/persons.
3. Соболев А.В. Воззрения А.Д. Билимовича: кооперация и власть в России // *Русское зарубежье: социально-экономическая мысль [Электронный ресурс]*. – Режим доступу: www.old.bfz.ru/cgi-bin/load.cgi?p=dejat/rzsem.
4. Соловьева Г. Александр Билимович о кооперации освобожденной России [Электронный ресурс]. – Режим доступу: www.virtass.ru/admin/pics/5-18.doc.
5. Кузнецов Т. Возращение научного наследия: социально-экономическая мысль русского зарубежья [Электронный ресурс]. – Режим доступу: www.institutiones.com.
6. Никулин А. Алгоритм освобождения (А.Д. Билимович. Экономический строй освобожденной России) [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://www.strana-oz.ru/?numid=24&article=1088>.
7. Корицкий Э., Шетов В. А.Д. Билимович // *Экономисты русской эмиграции*. – СПб., 2000.
8. Билимович А.Д. *Кооперация в России до, во время и после большевиков*. – Франкфурт-на-Майне, 1955.
9. Билимович А.Д. *Экономический строй освобожденной России*. – М., 2006.

Onipko T.W. Alexander Bilimovich about the cooperative idea and cooperative practice in the pre-october and post-soviet economy. In the article the compatriot-emigrant Alexander Dmytrievich Bilimovich point of view on the pre-october and post-soviet cooperative idea and cooperative practice is presented.
Key words: A. Bilimovich, cooperative looks, cooperative practice, cooperation.

3. В. Священко

АГРАРНЕ ПИТАННЯ У ДІЯЛЬНОСТІ КОМІСІЇ ОСОБЛИВОЇ НАРАДИ ОЛЕКСІЯ ОБОЛЕНЬСЬКОГО

У статті проаналізовано аграрне питання у діяльності Комісії особливої наради О. Оболенського.

Ключові слова: аграрне питання, Комісія особливої наради, Селянський банк.

Напередодні Першої російської революції 1905 – 1907 рр. аграрне питання в імперії Романових перебувало у фокусі постійної уваги урядових кіл. Це зумовлювалося тим, що воно із суто економічної перетворилося на проблему політичну. Впродовж 1902 – 1903 рр., окрім Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів та Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ обговорення шляхів вирішення аграрного питання в Російській імперії тривало і в інших комісіях та нарадах. Насамперед ідеться про комісію Особливої наради О. Оболенського. Актуальність теми зумовлена тим, що вона не знайшла належного наукового вивчення на сторінках фахової

літератури. Побіжно до її розкриття зверталися С. Дубровський, С. Сідельников, М. Симонова, І. Щербакові, В. Бочаров, О. Приймак та ін. Автор статті ставить за мету проаналізувати діяльність комісії Особливої наради О. Оболенського в контексті напрацювання основ аграрної політики царатом на початку ХХ ст.

Питання про роль Селянського банку у покращенні добробуту селян неодноразово порушувалося правлячими колами Російської імперії, тогочасною громадськістю. 1902 р. питання щодо оновлення програми діяльності банку, у зв'язку з проведенням нової аграрної реформи, розглядалося на засіданнях Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості. Про актуальність проблеми свідчили кілька факторів. По-перше, необхідність додаткового фінансування селянських господарств, надання їм фінансових пільг. По-друге, інтерес до діяльності Селянського банку з боку Особливої наради було посилено запискою Г. Крестовникова, який представляв економічні інтереси московської промислової буржуазії. Ігнорувати такі обставини для політика рівня С. Вітте було вкрай необережно та невиправдано. Зміст записки Г. Крестовникова полягав у тому, що він, не поділяючи традицій російської бюрократії зволікати з вирішенням нагальних проблем, висловився за негайне та радикальне вирішення аграрного питання. Основну причину кризи аграрного сектора економіки він убачав в общині. Общинне землеволодіння необхідно було замінити надільним на правах приватної власності. Знаряддям реалізації цих планів мав стати Селянський банк [1, 24-26]. Такий підхід до вирішення аграрної проблеми зацікавив С. Вітте. Певною мірою думки Г. Крестовникова зацікавили його через співзвучність із власним баченням механізмів покращення ситуації на селі.

4 грудня 1902 р. Міністр фінансів звернувся до імператора з доповіддю про створення Особливої комісії для попереднього обговорення окремих питань, що стосуються діяльності Селянського поземельного банку. Фактично йшлося про дозвіл Миколи II створити Комісію для обговорення питань економічного становища сільського населення, що мали відношення до діяльності Селянського банку. Зокрема, за словами С. Вітте, мова повинна йти про переселення та розселення селян. Самодержець дав згоду на заснування такої Комісії (далі – Комісія О. Оболенського). Водночас, будучи прихильником урівноваження політичних позицій міністерств та відомств, а, можливо, і недовіряючи С. Вітте у повному обсязі, він поставив одну умову. Вона полягала у тому, що він буде співпрацювати у цьому питанні з В. Плеве [2, 29-29 зв.].

Головою Комісії став О. Оболенський – заступник Міністра фінансів. До її складу увійшли представники Міністерств фінансів, внутрішніх справ, землеробства та державного майна. Для посилення своїх позицій С. Вітте до Комісії Оболенського делегував своїх повноважних представників: І. Шипова, М. Кутлера, О. Путилова. За влучним висловом В. Гурко, „ці три Аякса... завжди виступали дружним фронтом... Загальний тон усіх трьох був ліберальним, а у питаннях, що стосувалися селянства, вони були прихильниками поглядів, що домінували у передових земських колах” [3, 201]. У відповідь В. Плеве до Комісії О. Оболенського делегував А. Струкова, І. Мордвинова, О. Лопухина, В. Гурко. Від свого шефа усі четверо отримали чіткі інструкції. Їхній зміст був категоричний: без згоди В. Плеве не приставати на будь-яку з позицій, тримати його у курсі справи постійно [3, 200-206].

Перше засідання Комісії О. Оболенського відбулося 23 січня 1903 р. Її члени не підтримали пропозицій, висловлених у записці Г. Крестовникова. Мотивація від-

мови полягала у тому, що його пропозиції носили примусовий та радикальний характер. Комісія наголосила, що перехід від однієї форми землеволодіння до іншої повинен бути добровільним. До того ж переваги надільної форми землеволодіння перед общинною – дискусійне питання. Тому, зауважували члени Комісії, немає достатніх підстав кардинально змінювати діяльність Селянського банку. Не схвалили члени комісії й ідею активної банківської підтримки створення надільного землеволодіння [4, 113]. Таким чином ініціативи В. Крестовникова зазнали фіаско.

За п'ять днів В. Плеве надіслав С. Вітте листа. У ньому Міністр внутрішніх справ висловив міркування щодо завдань у роботі комісії. З погляду шефа силового відомства, Комісія О. Оболенського насамперед має дати відповідь на найважливіше питання: „Наскільки у майбутньому можна допускати купівлю селянами, за сприяння банку, земель, що належать іншим станам, без порушення правильного співвідношення між приватновласницькою та селянською земельною власністю” [5, 26-28]. Його турбувало те, що скорочення дворянського землеволодіння і чисельності цієї верстви позначається на складі селянських і земських установ, суперечить урядовій політиці на місцях [5, 29-30]. Крім зазначеного підходу, міністр внутрішніх справ передбачав і альтернативний розвиток подій. Його сутністю була допомога малоземельним селянам у придбанні землі в межах, які забезпечили б „безбідне існування середньої селянської родини”. За такого варіанту варто було переглянути у бік зменшення розміри ссуд, змінити засоби сприяння малоземельним селянам у придбанні землі. В. Плеве пропонував не вимагати від них приплати до суми, що вони отримували, до визначення купівельної вартості землі, яку планувалося придбати. Більше того, вважав за доцільне як приплату до ссуди зараховувати вартість наділь, що вже перебували у користуванні селян [5, 30-30зв.]. Загалом проект, представлений В. Плеве, на нашу думку, створював сприятливі умови для якщо не остаточного усунення, то, принаймні, суттєвого пом'якшення селянського малоземелля.

З іншого боку, навантаження листа В. Плеве корінним чином йшло у розріз цілей, які переслідував С. Вітте, відкриваючи Комісію О. Оболенського. Оскільки, суттєво втручаючись у роботу комісії, спрямовуючи напрямок її діяльності у консервативному ключі, Міністр внутрішніх справ знову робив спробу „перетягнути канат” у розгляді аграрного питання у своє відомство. С. Вітте це не влаштувало. Вважаємо саме цим можна пояснити мовчання Міністра фінансів стосовно листа його колеги, який, втім, став об'єктом розгляду на засіданнях Комісії О. Оболенського. Його обговорення відобразило принципові розбіжності у поглядах очільників двох потужних імперських міністерств на сутність аграрної проблеми та шляхи її вирішення. Тональність, задана діяльності Комісії вищезгаданим листом, виявилась уже під час першого засідання. Члени Комісії О. Оболенського зійшлися на необхідності створення на придбаних селянами за сприяння Селянського банку землях „подвірно-надільного володіння, пристосованого до ведення самостійного хутірського господарства” [6, 67зв.].

Жваву дискусію викликало питання про те, яку саме категорію селян у придбанні землі повинен підтримати Селянський банк. Семеро членів комісії, враховуючи креатури В. Плеве, висловилося за підтримку банком малоземельних селян. Свою позицію вони обґрунтували прихильністю до концепції державного протекціонізму над селянами. „Хоча існування господарств фермерського типу і є економічно бажаним, однак сприяння їхньому існуванню на шкоду найбільш потребуючій у

землі частині селянства не може бути прерогативою держави”, – підсумовували плевівські прихильники. Зменшення розмірів ділянок, що мали продаватися, на думку сімки, повинно було сприяти придбанню землі якомога більшої частині малоземельного селянства. Збільшення розмірів, вважали вони, порушило б трудовий принцип. Існуючі норми вважалися завищеними, оскільки не враховували процесів інтенсифікації сільського господарства [6, 79-81].

Десять членів комісії та О. Оболенський наполягали на тому, щоб максимальний розмір землі, який мав намір придбати господар, визначався залежно від можливостей покупця і членів його родини обробити цю землю власними силами [6, 79-81]. Переглядати земельні норми, передбачені Статутом банку від 1895 р., ними визнавалося за недоцільне, оскільки в їхній основі лежав трудовий принцип. „Земельні норми, – вважали однодумці О. Оболенського, – сприяють утворенню як великих хуторських господарств, економічне значення і користь яких не викликає сумнівів, так і дрібних господарських одиниць, у такий спосіб дозволяють наблизитися до ідеалу аграрного ладу держави, що вимагає існування чотирьох видів землеволодіння: великого та середнього стосовно приватного землеволодіння та дрібного і дуже дрібного стосовно селянського землеволодіння” [6, 41]. Крім того, позиція одинадцятьох обгрунтовувалася і тим, що один лише банк не може суттєво вплинути на покращення забезпечення землею селян. Потрібні були й інші заходи уряду.

Принципово думки членів Комісії О. Оболенського різнилися й стосовно обсягу та напрямку діяльності Селянського банку. Відповідно до положень маніфесту від 26 лютого 1903 р., Дворянський та Селянський банки, „згідно із завданням зміцнення народного господарства... повинні свою діяльність спрямовувати на зміцнення і розвиток добробуту... поміщиків-дворян і селян” [6, 47зв.]. Плевівське бачення виконання цієї вимоги маніфесту продемонстрували 22 та 26 квітня 1903 р. В. Гурко, О. Кривошеїн, І. Мордвінов, А. Струков, С. Шульц. Ця п’ятірка висловила за окреслення у межах Російської імперії території, на якій би діяльність Селянського банку з продажу поміщицької землі та зі сприяння придбання землі селянам була заборонена. Продаж поміщицької землі на цих територіях повинні були санкціонувати Міністр внутрішніх справ, Міністр фінансів, Міністр землеробства та державного майна. Незгода когось одного означала автоматичну заборону. Дозвіл надавався за умови, що „приватновласницькі угіддя займають суцільні простори землі у декілька тисяч десятин землі, не обробляються самими власниками, а здаються ними в оренду” [6, 45].

На нашу думку, такий підхід був цілком логічним, із урахуванням концепції державного протекціонізму над селянами. Він також повністю узгоджувався з проектом Нового Положення Редакційної комісії. Крім того, беручи до уваги, що п’ятірка була креатурою В. Плеве і фактично озвучувала принципи консервативних кіл у вирішенні аграрного питання, нічого несподіваного у запропонованому немає. З іншого боку, реалістичність такого бачення ситуації викликає серйозні сумніви. Адже запровадження на практиці заборони погіршило не лише б матеріальний добробут дворян-поміщиків, а поставило б у безвихідь і селянство. Таке „пліклування” про обидві ці верстви, на якому всіляко наполягали консерватори, обернулося б насправді на погіршення їхнього соціально-економічного становища. Більшість Комісії О. Оболенського відхилила цю ініціативу, зважаючи на її утопічність.

Непоступливість членів комісії викликала невдоволення у Міністра внутрішніх справ, який наполягав на

перегляді Статуту банку та розробці нового переселенського закону. Свою позицію детально він виклав у записці членом Комісії О. Оболенського. Її лейтмотив полягав у тому, щоб рішення змінити політику банку. Решта змісту документу стосувалася обгрунтування цієї наскрізної ідеї. Так, В. Плеве звинуватив Селянський банк, його керівництво у зростанні цін на землю, обезземеленні дворянства, наданні позики економічно заможним селянам. Як варіант, він вбачав за доцільне, щоб банк власним коштом викупував у поміщиків землю, а не надавав селянам для її придбання позички, мобілізуючи у такий спосіб земельний фонд. Банк також мав гальмувати створення великих селянських господарств, подібних до господарств фермерського типу. Варто було заборонити селянам купувати наділ, більший за 150 дес., із метою запобігання значній концентрації землі у селянських господарствах. На його думку, необхідно, аби щорічно програма діяльності банку затверджувалася Міністерствами фінансів і внутрішніх справ. У цілому план В. Плеве з реорганізації діяльності Селянського банку зводився до тотального за ним нагляду з боку підшефного йому міністерства [7, 349-352].

У ситуації із запискою В. Плеве „кидається в очі” мовчазна позиція О. Оболенського та його однодумців, а фактично С. Вітте. Останній удруге обійшов мовчанку ініціативи В. Плеве. Вважаємо, що прояснити таку ситуацію може та суспільно-політична атмосфера, що панувала у вищих ешелонах влади під час діяльності комісії, а також особиста позиція С. Вітте. Щодо першого, то, як зазначалося вище, обговорення питання щодо діяльності Селянського банку відбувалося на тлі маніфесту 26 лютого 1903 р., а фактично тріумфу В. Плеве. Знову ж таки, як у випадку із „Комісією Центру”, шансів відстояти „банківське питання” було обмаль. Більшою була загроза втратити проект аграрної реформи, напрацьований Особливою нарадою з потреб сільськогосподарської промисловості. Стосовно іншого, то вважаємо, що для С. Вітте „банківське питання” було питанням суто позалаштункової інтриги. В його концепції персоналізації селянства, тобто кардинальної зміни правового статусу селян, економічним складникам відводилася другорядна роль.

За п’ять з половиною місяців Комісія О. Оболенського так і не напрацювала ніякої програми дій для Селянського банку. Єдиною узгодженою дією було прийняття рішення про створення Ради банку. Вона мала складатися із керуючого банком, його заступників, не більше п’яти членів та представників від Міністерства внутрішніх справ, Міністерства фінансів, Міністерства землеробства та державного майна, державного контролера [6, 45-46]. У такий спосіб, хоч і опосередковано, але Міністерство внутрішніх справ отримало можливість впливати на політику банку в аграрному питанні.

11 липня 1903 р. за наказом імператора розпочав роботу Особливий комітет зі справ земельного кредиту під головуванням Д. Сольського, а також Комісія з питань, що стосувалися діяльності Дворянського та Селянського поземельного банків, яка упродовж 1904 р. працювала під керівництвом О. Оболенського. На них покладалося напрацювання програми діяльності Селянського банку, за умов розвитку сільського господарства Російської імперії на початку ХХ ст. Діяльність комітету Д. Сольського була низькоєфективною. Ним не було прийнято ніяких принципових рішень. Він лише доручив Державній канцелярії підготувати статистичні дані про стан справ із земельним кредитом у Російській імперії [6, 62-63]. Колеги О. Оболенського спромоглися на трохи більше. На початок 1905 р. вони підготували декілька записок про фінансове становище та завдання

Дворянського і Селянського банків у сфері аграрної політики [5, 247].

Такі результати роботи Комісії О. Оболенського, на наш погляд, цілком очікувані, закономірні. Комісія, члени якої дотримувалися діаметрально протилежних поглядів на одну проблему, не могла напрацювати конструктивного рішення. Та й створення її не передбачало конструктиву. Це було змагання різних концепцій, різних ідеологій. Вочевидь, це правильно, однак за єдиної умови – вільної конкуренції. У нашому випадку цей принцип було порушено імператором. Його симпатії були на стороні Міністерства внутрішніх справ. У зв'язку з цим позиції В. Плеве при дворі були потужніші за позиції С. Вітте.

1. Цит. за: Дубровский С. Столыпинская аграрная реформа. – М.; Л., 1925.
2. Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 592. – Оп. 44. – Спр. 3.
3. Гурко В.И. Черты и силуэты прошлого. Правительство и общественность в царствование Николая II в изображении современника. – М., 2000.
4. РДІА. – Ф. 1233. – Оп. 1. – Спр. 108.
5. РДІА. – Ф. 560. – Оп. 26. – Спр. 452.
6. РДІА. – Ф. 592. – Оп. 44. – Спр. 422.
7. Записка В. Плеве о реформе Крестьянского банка // Освобождение. – 1903. – № 20/21. – 18 апреля.

Svyaschenko Z.W. The Agrarian Question in the activity of the special meeting Commission by A. Obolensky. In the article the agrarian question in the activity of the special meeting Commission by A. Obolensky is analysed.

Key words: agrarian question, the Commission special meeting Peasant Bank.

Ю. Г. Пасічна

ПОГЛЯДИ СЕМЕНА МАСЛОВА НА ВИРІШЕННЯ АГРАРНОГО ПИТАННЯ В РОСІЇ (ТРАВЕНЬ – ЧЕРВЕНЬ 1917 р.)

У статті дається характеристика поглядів вченого-економіста, члена партії соціалістів-революціонерів (есерів), міністра землеробства в Тимчасовому уряді С. Маслова, відносно змін, які потрібно провести в аграрній сфері життя Росії.

Ключові слова: Аграрне питання, С. Маслов, Тимчасовий уряд, соціалізація землі.

Спроба П. Столипіна попередити аграрну революцію не увінчалася успіхом. Аграрні протиріччя початку ХХ ст. у Російській імперії були підсилені Першою світовою війною і у 1917 р. аграрне питання із суто економічного трансформувалось у серйозну суспільно-політичну проблему. Було цілком очевидно, що зволікання з його вирішенням лише посилять суспільно-політичну напругу у державі. У зв'язку з цим різні політичні партії, громадські діячі висловлювали альтернативні концепції з вирішення аграрного питання. Окремі аспекти означеної теми знайшли належне висвітлення у наукових роботах Н. Ковальової, З. Лозинського, В. Кабанова та ін. Водночас погляди С. Маслова щодо сутності аграрної проблеми та шляхів її вирішення залишаються недостатньо вивченими, що й зумовлює мету цієї статті.

Будучи одним із лідерів есерів, С. Маслов брав активну участь у розробці програми з вирішення аграрної проблеми. Його погляди формувалися і набували більш чітких форм з появою тих проблем, з якими зіткнулися есери при обговоренні резолюції, а оскільки його думки були прогресивними, однопартійці не могли не брати їх до уваги. Розуміючи складність аграрного питання, С. Маслов намагався пояснити всі гострі моменти і виробити спільну програму есерів стосовно вирішення аграрних проблем. На особливу увагу у цьому контексті заслуговує його робота "Що таке соціалізація землі". У ній автор

окреслив один із можливих виходів із ситуації, яка складалася у соціально-економічному житті країни.

С. Маслов дотримувався загальноесерівської версії соціалізації землі. Вона полягала в тому, що потрібно підготувати підґрунтя для проведення соціалізації землі, сутність якої полягає в розділенні великого землеволодіння. З часом його думка щодо цього змінюється і він висловлює її у своїй праці, зазначаючи, що соціалізація землі – це також знищення приватної власності на землю, вивільнення землі з торгового обороту і передача її у користування робітничого класу. В результаті реформи, земля повинна стати доступною для працюючих. Причину важкого становища селянства автор вбачав у малоземеллі, яке стало посилюватися з відміною кріпосного права. Земля, за С. Масловим, не є єдиною умовою для покращення ведення господарства, для цього потрібні знаряддя праці, сільськогосподарські машини, покращені способи організації господарства, помірні податки тощо. Він стверджував: "Земля – народу – ось життєва потреба трудящих" [1, 165].

Вирішення аграрного питання повинно було, на думку С. Маслова, стати початком покращення соціально-економічних умов життя селян. 25 травня 1917 р., коли відбувалось обговорення резолюції есерів з аграрного питання, він не мав цілісного уявлення щодо процедури вилучення землі та як правильно розподіляти землю. Згодом він виробив чітку позицію стосовно цього. Зокрема він вважав, що всі землі, які не обробляються, можуть бути передані у загальнонародне користування. Насамперед це стосувалося приватновласницьких, державних, удільних та інших земель [2, 110]. Першочергове завдання – провести перерозподіл земель в інтересах сільського господарства, що пов'язано з переселенням і розселенням по території країни, тому що приватновласницькі землі розподілені нерівномірно.

Реформуванню підлягали землі всіх категорій володіння. Стратегія реформи, за С. Масловим, передбачала справедливий розподіл землі й встановлення таких форм володіння нею, які б забезпечили правильне землекористування, зміцнили трудове селянство. Всі землі, включаючи державні, монастирські, приватні повинні перейти у всенародне користування. Земельний закон мав відкрити доступ селянам до землі для сільськогосподарського її використання. С. Маслов цитував законопроект 104-х, взятий за основу аграрної програми і земельного закону про соціалізацію землі: "1. Всякая частная собственность на землю в пределах Российского государства отменена и навсегда отменяется. 2. Вся земля с ее недрами и водами объявляется достоянием всего населения Российского государства" [3, 106]. Земельний проект 104-х – це аграрний законопроект за підписом такої ж кількості членів Державної думи, внесений трудовиками 23 травня (5 червня) 1900 р. [4, 304].

Власниками всіх земель проголошувалися жителі Російської держави. Продавати, закладати землю заборонялося. С. Маслов переконував, що знищення приватної власності покладе край земельному торговельному обігу. Він пояснював, що законопроект не спрямований на те, щоб забрати у селян землю: "Мы стремимся к тому, чтобы увеличить наделы там, где они узки, насколько это позволит наличность земли в данной местности. Правда, кто имеет много земли, должны будут ее потерять" [1, 102]. За общинного землекористування земля між селянами розподілялася з урахуванням наявності в господарстві ідоків, чоловічої робочої сили, реманенту, тяглової сили. За общинного користування землею селянам не можна було отримати велике володіння чи закріпити за собою землю. Хоча такий порядок повністю забезпечував власнику користування нею для задово-